

ВНДООЕАОЧ

БОЖИЋНИ БРОЈ 88 ❖ ГОД 30 ❖ 2023

САБОРНИК ЕПАРХИЈЕ ЗАХУМСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКЕ И ПРИМОРСКЕ

ISSN 1840-149X

30

САДРЖАЈ:

Епископ Григорије Дурић О СВЕШТЕНСТВУ	5
Немања С. Мрђеновић, презвитер ДОМАЋА ЦРКВА И СТРАНО ВРЕМЕ	13
Роберт Тарнер ЕСХАТОЛОГИЈА И ИСТИНА	19
Пол Колинс АУТОРИТЕТ И ЕКУМЕНИЗАМ	45
Керолин Вајт ЈОВАН ЗЛАТОУСТИ И ОЛИМПИЈАДА	61
Маргарет Баркер ХРАМОВНИ КОРИЈЕНИ ХРИШЋАНСКЕ ЛИТУРГИЈЕ (I ДИО)	75
Дражен Тупањанин ИСУС ЧУДОТВОРАЦ И ОДСУСТВО ЧУДА	93
Богдан Сантрач ПРОБЛЕМ СЛОВОДЕ КОД НИКОЛАЈА А. БЕРЋАЈЕВА	101
Мср Лазар Радан ПЕТРОПАВЛОВ МАНАСТИР КОД ТРЕБИЊА – ИСТОРИЈСКИ СВЈЕДОК ПОСТОЈАЊА И КОНТИНУИТЕТА	117
Др Борис Фајфрић БОЖИЋНИ ОБИЧАЈИ У КАРЛОВАЧКОЈ МИТРОПОЛИЈИ	139
Петар Милошевић ПРИКАЗ КЊИГЕ СТРАДАЊЕ СРБА ЧАПЉИНСКОГ КРАЈА У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ ПО ДОКУМЕНТИМА ПРОТЕ ВАСЕ МЕДАНА ЈЕРЕЈА МАРКА ГОЈАЧИЋА	147

Мср Лазар Радан

ПЕТРОПАВЛОВ МАНАСТИР КОД ТРЕБИЊА – ИСТОРИЈСКИ СВЈЕДОК ПОСТОЈАЊА И КОНТИНУИТЕТА

Сажетак: Петропавлов манастир код Требиња – историјски свједок постојања и континуитета представља научни рад посвећен једној од најстаријих светиња Епархије захумско-херцеговачке и приморске. Рад је написан у циљу сакупљања свих битних података на једно мјесто, а на основу релевантних историјских извора, литературе и научних чланака. Рад има заступљену компаративност са географијом, обрадивши положај манастира данас и кроз историју, као и историјски и археолошки подаци који су до сада доступни. У раду је посвећена пажња и комплетном манастирском комплексу и свакодневном животу до данашњих дана. На основу свог богатог археолошког налазишта, манастир се данас сматра једним од најзначајнијих и највећих локалитета у Босни и Херцеговини. Рад је написан на основу свих методолошких принципа историографског писања, на начин како би свим читаоцима представио најзначајније податке о манастиру. Тематски приступ обраде информација кориштен је у циљу боље и јасније прегледности истог.

Кључне ријечи: Петропавлов манастир, црква, апостол Петар, апостол Павле, историја, археологија, Требиње, Епархија.

Положај манастира

Манастир светих апостола Петра и Павла, у народу познатији као Петропавлов манастир или Петров манастир, један је од седам манастира Епархије захумско-херцеговачке и приморске Српске православне цркве. Манастирски комплекс налази се у требињском насељу Црнач у Петровом пољу код Требиња, на око 5 километара од града. Манастир данас припада шестој требињској парохији, коју опслужују требињски

свештеници, а чини је око 590 домова.¹ Петропавлов манастир је некада припадао Циварској црквеној општини. Ова црквена општина датира из друге половине XIX вијека и сасвим сигурно није старија, јер је нема у попису херцеговачке епархије/митрополије из 1849.² Да ова црквена општина, односно циварска парохија није постојала у првој половини XIX вијека, свједочи и податак да су половином вијека у Требињу постојале двије парохије, душка и зубачка.³ Циварска црквена општина некада је обухватала сва села и насеља из Петровог поља и уз то насеља са лијеве обале Требишњице и то: Тодориће, дио Придвораца, Алексину Међу, Полице, Рапти, Долове и Покрајчиће. Управо у Алексиној Међи налазила се централна богомоља ове православне црквене општине, храм светог великомученика Пантелејмона из XVI или прве половине XVII вијека.⁴ Требињска шеста парохија данас обухвата такође читаво Петрово поље, али и мјеста Алексина Међа, Волујац, Тодорићи, Растоци, Рупе, Придворци, Оток и Гељев мост.⁵

Историјат манастира

Данашњи манастирски комплекс са двије цркве, грађен је у више етапа кроз различите временске периоде. Већа црква данашњег изгледа, посвећена светом апостолу Петру, датира из 1906, односно 1908. Те године је завршена двогодишња обнова и то, према мишљењу археолога о чему ће бити ријечи, на темељима који датирају из IV вијека.⁶ Управо ова црква спомиње се и у ранијим изворима. Александар Дероко, историчар архитектуре, забиљежио је да је грађевина на којој је подигнут обновљени храм једна од најраније датираних грађевина у нашој историји. Сам храм помиње се током средњег вијека, нарочито између XI и XV вијека. Ђуро Тошић наводи да је ова црква заправо једна од најстаријих цркава на овим просторима. У оквиру ње се спомиње и требињска бискупија (према неким подацима, од 1067. до 1254/1265)⁷ у

1 Шемајизам Епархије Захумско-херцеговачке и приморске, ур. Радивоје Крул, (Мостар – Требиње: Епархија ЗХП – Видослов, 2021), 83, 331.

2 Саво Пујић, *Циварска црквена општина*, (Београд: Свет књиге, 2010), 13.

3 Јоаникије Памучина, *Сабрана дјела*, (Билећа: СПКД „Просвјета“, 2005), 205.

4 Саво Пујић, *Циварска црквена...*, 12 – 14.

5 Шемајизам Епархије захумско-херцеговачке..., ур. Радивоје Крул, 331.

6 Шемајизам Епархије захумско-херцеговачке..., ур. Радивоје Крул, 85.

7 Не постоје релевантни докази за тврдње.

којој је столовао католички бискуп, протјеран у Дубровник у каснијем периоду. Након тога, црквом је управљао которски бискуп.⁸ Током XIV вијека, манастир/црква се спомиње под именом „ecclesia Sancti Petri di Campo“, да би то име током XV вијека било познато као „ecclesia Sancti Petri di Tribignie“. За сада остаје непознаница када је манастирски комплекс из средњег вијека стварно срушен. Претпоставља се да је то било или током Конавоског рата (1430 – 1433) или током османских борби за овладавањем Требињем током 1465/1466.⁹ Једино што је забиљежено у вези са тим догађајем јесте народно предање да су га срушили „неки јеретици“, а које преноси Нићифор Дучић.¹⁰ Да су ти јеретици, како наводи Дучић, према нашем мишљењу били сасвим сигурно управо Турци Османлије, свједочи податак да су Турци од рушевина ове светиње направили полумјесец у виду хумке – гомиле на брду изнад манастира.¹¹

Сам манастир имао је, као и данас, двије цркве. Обје су биле компоноване у касноантичкој, односно рановизантијској архитектури. Уколико се грађња датира у VI вијек или послје, цркве су највјероватније подигнуте од стране бенедиктинског реда, али у стилу православне црквене архитектуре, о чему ће бити ријечи.¹² Оваје треба напоменути да је овај феномен подизања цркава од стране бенедиктинског реда, а све у православном архитектонском стилу, апсолутна посљедица поднебља на коме се ово дешавало. Неиндентификоване границе црквених утицаја, као и околни културолошки утицаји из сусједних земаља, условили су овакву специфичну појаву.

Готово да нема података који помињу цркву светог Петра током периода од XV до XIX вијека. Први Шематизам Српске православне митрополије и архидијецезе херцеговачко-захолмске за годину 1886, који је уредио архимандрит и потоњи први Србин на катедри херцеговачких митрополита од укидања Пећке Патријаршије 1766. Леонтије Радуловић, помиње циварску парохију, али у оквиру ње помиње само двије

8 Marko Popović, „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija - Arheologija*, sveska XXVII/XXVIII, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1973), 316.

9 Ђуро Тошић, *Требињска област у средњем вијеку*, (Београд: Историјски институт САНУ, 1998), 38.

10 Нићифор Дучић, *Историја Српске Православне Цркве*, (Гацино: 2005), 313.

11 Објашњење археолога Ђорђа Одавића. (Види: Саво Пујић, *Циварска црквена...*, 136, фуснота 16).

12 Ђуро Тошић, *Требињска област...*, 38.

цркве и то парохијалну цркву – храм светог Пантелејмона и храм светог Георгија. То је јасан знак да је црква светог Петра у датом периоду ван функције, односно да је срушена.¹³

Већ наредни Шематизам за 1890. годину потврђује да је Манастир Петров у Циварском пољу „разорен у турском вакту“. Оно што је занимљиво, јесте да овај шематизам помиње још један манастир који се налазио у близини Петровог манастира. То је манастир Мирилов и он је такође био разорен у „турском вакту“.¹⁴ У оквиру овога манастира – грађевине, Владимир Ђоровић је вршио ископавања и записао да се налази на око 600 – 800 метара од цркве светог Петра. Тада је забиљежио да се радило о врло пространој грађевини, а по техници и материјалу, претпоставио је да је то била манастирска зграда Петрове цркве.¹⁵

Већа црква св. апостола Петра обновљена је и освјештана за вријеме митрополитске службе херцеговачког митрополита Петра Зимоњића (1903 – 1920)¹⁶. Двије године након почетка обнове, 1908. митрополит

13 Шемајизам Епархије захумско-херцеговачке..., ур. Радивоје Круљ, 543.

14 Шемајизам српско-православне митрополије и архидијезе Херцеговачко-захумске за годину 1890, уредио: Патрикије Ј. Поповић, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890), 45 – 46.

15 Владимир Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999), 141 – 142.

16 Херцеговачки митрополит и каснији дабробосански митрополит и свештеномученик Српске православне цркве, Петар Зимоњић рођен је у Грахову 24. јуна 1866. Био је син истакнутог херцеговачког устаника и војводе Богдана Зимоњића. Завршио је Богословију у Рељеву у периоду од 1883. до 1887, а потом и Богословски факултет у Черновицима 1887 – 1893. Монашки постриг примио је 1895, а исте године је произведен у чин ђакона, а потом и презвитера. Обављао је функције професора у Богословији у Рељеву, као и функцију конзисторијалног саветника у Сарајеву. Јуна 1903. постао је митрополит херцеговачки, наслиједивши преминулог митрополита Серафима Перовића. Био је владика под чијом управом су се измирили представници мостарске црквене општине и припадници јерархије, који су скоро све вријеме били у сукобима током управе претходног митрополита. Током 1920. изабран је за митрополита дабробосанског, на коју позицију је потврђен 7. новембра исте године краљевим указом. Најприје је остао да администрира својом бившом епархијом, да би на чело исте 1926. био постављен епископ Јован Илић. Током међуратног периода био је један од најпоштованијих српских архијереја, са великим угледом међу народом. Почетком нових и турбулентних времена 1941. митрополиту је саветовано да се склони из Сарајева, како би сачувао свој живот. Међутим, митрополит Зимоњић одбио је да се одвоји од свог народа и тим чином постао мета нових усташких власти НДХ. Ухапшен је у мају 1941. и највјероватније интерниран у логор Јасеновац, гдје је скончао свој живот у ужареној пећи, као једна

Зимоњић је освјештао храм на дан свете Тројице.¹⁷ Сам пројекат обнове финансирао је Ристо Тушуп из Сврчуга у Крушевицама. Главни мајстори у току обнове храма били су познати локални зидари Перо Којовић из Придвораца и Трифко Пејановић из Рапти, док се Саво Митровић помиње као градитељ звоника.¹⁸

Наредни Шематизам Српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1912. већ помиње цркву – храм светог Петра у Цивару. С обзиром да је црква обновљена и освјештана четири године раније, нашла је своје мјесто у истом. Оно што је интересантно јесте да се она помиње као Храм светих апостола Петра и Павла у Згоњеви. То је битно споменти јер је у том тренутку била функционална само већа црква, посвећена светом апостолу Петру, али је само име имало историјску традицију постојања оба храма на овом мјесту.¹⁹

Црква светог Петра, као и сав простор херцеговачке епархије је током Првог свјетског рата озбиљно је пропатио, нарочито у страдањима вјерног народа и клира. Свештенство и вјерни народ су прогањани, малтретирани и убијани, док су храмови, цркве и вјерски објекти оскрнављени од стране аустроугарских власти. Убијено је 7 свештеника, а ухапшено је, интернирано и мучено 18 свештеника ове епархије. Сам владика Зимоњић је био под присмотром и његов рад је био ограничен.²⁰ Саме власти су на све начине покушавале да натјерају црквене великодостојнике на сарадњу, а у тренуцима кад им то није полазило за руком, над њима су

од стотина хиљада српских жртава усташког геноцида. (Види: Сава Вуковић, *Српски јерарси од деветијо до двадесетог века*, (Београд-Подгорица-Крагујевац: Евро-Унирекс-Каленић, 1996), 405 – 406; Светислав Давидовић, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960 до 1930)*, (Сарајево: СПЦО Сарајевска – „Дабар“, 1991), 66).

17 Стеван Делић, „Петров манастир код Требиња“, Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, књига XXIV, (Сарајево: Земаљски музеј, 1913), 277 – 278.

18 Саво Пујић, *Циварска црквена...*, 139.

19 Шемајизам Српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1912, у: Шемајизам Епархије Захумско-херцеговачке и приморске, ур. Радивоје Круљ, (Мостар – Требиње: Епархија ЗХП – Видослов, 2021), 628 – 629.

20 За детаљнији извјештај види: Владимир Ј. Поповић, *Пашње и жртве Срба Среза Требињског 1914 – 1918*, (Београд – Требиње: Удружење ратних добровољаца 1912 – 1918. њихових потомака и поштовалаца, 1929). (репринт издања: Требиње: Штампарија Требиње, 1996); Рамила Радић, Момчило Исид, *Српска православна црква у Великом рату 1914 – 1918*, (Гацко – Београд: СПКА „Просвјета“ – Филип Вишњић, 2014); Јереј Марко Гојачић, *Сјрадање Срба чајинског краја у Првом свјетском рату по документима њихове Васе Медана*, (Чапљина: Видослов, 2021).

вршили различите тортуре. У таквим околностима епархија је изашла са прилично великим жртвама и губицима из Првог свјетског рата.

Познатија, већа и црква по којој је читав комплекс носио име била је једнобродна базилика²¹ светог апостола Петра, обновила у годинама пред рат. Одмах поред ове цркве налази се и црква светог апостола Павла, која представља крстообразну цркву. Како је већ поменуто, обје цркве су компоноване у касноантичкој архитектури. Овдје треба напоменути да је након обнове, црква светог апостола Петра изграђена у класичном традиционалном стилу херцеговачких богомоља. То подразумева да је била једнобродна засвођена грађевина са полукружним засвођеним олтаром и звоником на преслици са три звона. Најприје је црква била покривена плочом, још једним традиционалним херцеговачким грађевинским материјалом, да би од 1991. била покривена цријепом. Те 1908. је обезбијеђено и једно звоно, док су друга два обезбијеђена током 1919.²²

Цијена обнове храма није позната, док се подаци о опреми могу приказати. Црква светог Петра је већином опремљена током 1908. Те године је Епархијски савјет поклонио цркви један круг памучних одежди, док је други круг поклонила Дубровачка општина. Тривко-Трипо Томић поклонио је 1930-их из Америке такође круг одежди, само што су ове биле свилене и скупочијене. Централни храм Џиварске црквене општине, храм св. Пантелејмона 1908. је поклонио цркви у сребро оковано Јеванђеље, као и Службеник и сребрени путир. Током тридесетих година двадесетог вијека набављено је још доста разних предмета у цркву, попут ормара за одијело, звонце, по два стихара, епитрахила, појаса и фелона, двоје нарукница, сандук за свијеће, пијевница, сто за икону за цјеливање, сто за панахију, столица, сандук за мртваце, итд. Исте године је црква обдарена и са два барајака од стране Ђура Кисина са Зубаца.²³

21 Првобитни темељи цркве били су крстообразног облика.

22 Овдје треба обратити пажњу на податак да је у попису црквене имовине која је страдала током Првог свјетског рата забиљежено да су са цркве св. Петра аустроугарске власти скинуле два звона, једно од 150 и друго од 80 килограма. (Види: Саво Пујић, *Џиварска црква*..., 139). То нас наводи на мишљење да је црква и прије рата имала или два или сва три звона. Недоумица остаје једино да ли су аустроугарске власти скинуле два звона и оставили треће, или су одијелили оба која су била на цркви, па је народ у каснијем периоду (након 1919) додао и треће звоно.

23 Саво Пујић, *Џиварска црква*..., 140.

Током прве половине XX вијека, дошло је до једне иницијативе да се управо црква светог Петра прогласи за централни храм Џиварске црквене општине. Носилац ове идеје, Мићо Рађен председник општине од 1908. до 1911. био је иницијатор скупштине на којој се о томе расправљало. Након представке Епархијском црквеном суду у Мостару са 102 потписа, ванредна сједница Џиварске црквене општине одржана је у присуству поштованика Црквеног суда протојереја Стевана Правице, 30. јуна 1913. Тада је у присуству 151 скупштинара од 201 колико је бројала скупштина, одбијен овај приједлог. За приједлог је гласало 35 скупштинара из Згоњева, Буговине, Веље Горе, Кременог Дола, Бихова, Лапје и Луке, док је осталих 116 из других мјеста гласало против.²⁴ Из овога је сасвим јасно да су становници села која су била око цркве светог Петра били за ову иницијативу, док су остали мјештани црквене општине којима је ова црква знатно даље од мјеста у којима су живили оспорили исту. У прилогу теза да су околна села хтјела прогласити цркву светог Петра за централни храм јер су гравитирала ка њему, сасвим сигурно иде и то да је председник црквене општине, Мићо Рађен (1908 – 1911) и сам био из Згоњева, мјеста на мање од пола километра од манастира, чији скупштинари су и сами гласали за ову одлуку.

Током тридесетих година XX вијека била је покренута иницијатива се црква опет обнови и доради, али је иста пропала због претпоставке скупих трошкова. Према неким прорачунима, за обнову цркве је требало око 100.000 динара. Иако је пет година касније та бројка преполовљена, непознато је да ли је до Другог свјетског рата ништа рађено по питању обнове.²⁵

У периоду након Другог свјетског рата, ова црква је, као и многе друге православне богомоље у Херцеговини била маргинализована. Нове власти су углавном проводиле репресију над вјерујућим народом као и монаштвом у Епархији, па је било која иницијатива или облик залагања за одржавање и обнову цркве била осујећена.

Одмах након рата, Црквени суд Епархије захумско-херцеговачке је поднио извјештај о стању у епархији Земаљској комисији Босне и Херцеговине за вјерска питања о послератном стању. У том извјештају из јула 1946. наводи се да епархија има 53 парохије, од којих један много већи број парохија нема свештенства. Такође се наводи да је прије рата у епархији

24 Саво Пујић, *Џиварска црква*..., 140.

25 Саво Пујић, *Џиварска црква*..., 141.

било 152 цркве и 5 манастира, а да су многе страдале и да нема скоро ни једне цркве која није оштећена од усташа, Талијана или Њемаца.²⁶ У извјештају се каже да су током Другог свјетског рата са подручја епархије умрли његово преосвештенство епископ Николај и 4 свештеника, док је убијен 31 свештеник!²⁷ Уз њих, три свештеника су нестала, 6 их је протјерано, а на својим дужностима се нису налазили јереј Новак Мاستиловић и јереј Милован Малишић. Свега 15 свештеника обављало је своје дужности.²⁸

Педесетих година црква светог Петра се уопште и не спомиње у припреми грађе за Шематизам епархија СПЦ у Босни и Херцеговини. У оквиру ових докумената, спомиње се Циварска парохија, као једна од 13 парохија Архиепископског намјесништва Требињског. У оквиру тога се наводи да је централни храм исти као и прије рата и да се ради о храму светог Пантелејмона и то у Чичеву, а не на Алексиној Међи гдје се исти и налази. Тада је пописано да је циварска парохија имала 210 домова са око 1300 вјерника. Сама парохија била је упражњена, што је била директна последица комунистичког терора над вјерницима и црквеним великодостојницима у Херцеговини. Њом је администрирао протојереј Владимир Дерић, парох требињски.²⁹

У наведеним околностима црква је дочекала и турбулентне деведесете године прошлог вијека. Као што је већ поменуто, 1991. је на цркви промијењен кров, који је умјесто дотадашње плоче био пресвучен цријепом. Крајем прошлог вијека, при цркви је изграђен и конак, тако да је на овом мјесту обновљен манастирски живот. У склопу конака је изграђен и параклис посвећен Пресветој Богородици.³⁰

26 Савим сигурно у овом извјештају новим репресивним властима није смјело да се спомене да су храмови и цркве оскрнављени и уништавани и од самих нових власти током Другог свјетског рата.

27 Директне жртве бруталног комунистичког терора били су између осталог и душки монаси Лукијан, јеромонах Евгеније Черневци и јеромонах Михаило Соколов. (https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=2099 [приступљено дана: 20. септембар 2022. у 22.49]).

28 Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, приредили: Бојан Стојинић и Радован М. Пилиповић, (Бања Лука – Београд: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске и Архив СПЦ, 2020), 284 – 287.

29 Грађа за шематизам епархија Српске православне цркве у Босни и Херцеговини 1958. године, приредио др Драган Шућур, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске, 2020), 120 – 125.

30 Шематизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године, у: Епископија Захумско-херцеговачка, приредио: Стево Ђосовић, (Београд: Свет књиге, 2006), 255.

Обнова манастирског живота, за собом је повукла и постепено преуређење дворишта, као и реконструкцију, односно санацију објеката у истом. С тим у вези, мања црква светог Павла, која је била једнобродна црква у склопу некадашњег манастирског комплекса реновирана је 2007. Она је у ствари дограђена уз већ постојећу базилику и заправо представља триконхоз подигнут над старијом крстионицом. Ова мања црква, односно триконхоз са крстионицом служио је за крштење вјерног народа, али и за сахрањивање вјерних. Томе у прилог иду и пронађени остаци 16 гробова у њему. Оваква појава, да се двије цркве, односно храма који се подижу један уз други, карактеристична је за касноантички и рановизантијски период. Објашњава се тим да је мања црква подизана у славу мјесног мученика, што је за околне мјештанине свети апостол Павле изгледа од увијек и био.³¹

Археолошка ископавања и проналасци

Херцеговина сама по себи представља врло богат археолошки простор, поготово у смислу црквеног наслеђа. Ипак, треба истаћи да су подаци о црквама из раног средњег вијека на овим просторима још увијек прилично оскудни, првенствено из разлога јер се подаци нису биљежили у датом периоду и непознаница је шта се све налази испод одређених објеката. То није случај са периодом позног средњег и новог вијека, када је принцип испитивања и биљежења у току обнове храмова био заступљенији.

Са тим у вези, прва истраживања цркава у Херцеговини вежу се за крај XIX и почетак XX вијека. Први истраживачи били су Стеван Делић и Владимир Ђоровић, који су ископавања вршили на подручју манастира Тврдош, Дужи и управо Петропавловог манастира. За последњи манастир који је и сама наша тема, управо се вежу информације на основу археолошких истраживања и претпоставља се да је служио као сједиште епископа, барем једно вријеме (види дио о историји манастира).³²

Прва археолошка истраживања у манастиру вршена су 1883. од стране аустроугарског официра Ђура Бабића. Наредна и опсежнија истраживања вршио је Стеван Делић 1908. Он је своја истраживања вршио у периоду обнове цркве светог Петра, на темелима раније хришћанске

31 Шематизам Епархије захумско-херцеговачке..., ур. Радивоје Круљ, 85.

32 Ивана Грујић, „Пренемањинско црквено наслеђе Херцеговине – археолошка истраживања“, у: Зборник радова са научног скупа на тему: Осам вијекова свјетосавља у Херцеговини, ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2020), 73 – 75.

базилике. Потом је своја истраживања у овом манастиру вршио и Владимир Ђоровић 1911. Она су се базирала на ископавањима гробова у цркви светог Павла и око ње.³³ Прва систематска археолошка ископавања вршена су под руководством Марка Поповића током 1968, да би наредна опсежна ископавања била вршена током периода 2001 – 2003, а која је водио археолог Ђорђе Јанковић.³⁴ Током обнове цркве светог апостола Павла 2007, археолог Александар Ратковић вршио је нова ископавања на овом терену, уредно документовавши иста.³⁵

Истраживач Стеван Делић први је описао најраније археолошке проналаске на простору манастирског комплекса. Данашњи храм светог Петра првобитно је подигнут као крстообразна црква, са полукружном апсидом и правоугаоним пјевницама у IV вијеку. Делић напомиње да су ови остаци оштећени и срушени током обнове цркве 1906 – 1908³⁶, када је данашња црква саграђена у доста мањем обиму. Укупне димензије старе цркве биле су 20 x 15 метара.³⁷ Синтронон, односно сједиште откривено је уз унутрашњу страну цркве, док је у средњем дијелу сачуван отисак часне трпезе. Проскомидија и ђаконикон су били повезани пролазима са олтарским дијелом, а сама проскомидија је имала излаз ка спољној страни. Бочне просторије смјештене су између кракова крста, док су се са западне стране налазили сјеверни и јужни анекс (капеле) и нартекс. Главни улаз у храм био је на средини западног зида нартекса, док се излаз ка цркви св. Павла налазио на сјеверном зиду. Зидови цркве били су израђени од дјелимично обрађених каменних блокова, призидањих кречним малтером. На очуваности зидова у висини од 60 – 90 цм није уочен остатак фрескописа, док су сами темељи цркве били дубоки 10 – 50 цм прије него су ударили у живу, односно природну стијену. Кров цркве био је од дрвета. Под цркве био је малтерни, а на фасадама се

33 Владимир Ђоровић, „Ископавање у Петрову манастиру код Требиња“, у: *Југословенски историјски часопис*, 1 – 4, (1912), 750 – 751.

34 Ивана Грујић, *Пренемањичко црквено наслеђе...*, 84.

35 Др Александар Ратковић, *Ранохришћанске и касносредњовјековне цркве у околини Требиња, Бишеће и у долини Неретве*, (Требиње: Књижевна заједница „Јован Дучић“ Требиње, 2017), 39 – 63.

36 Тада је дошло до ломљења гробних плоча, како би се на што лакши начин добио грађевински материјал за обнову цркве. (Владимир Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини...*, 140).

37 Љиљана Шево, *Споменичко благајно Републике Српске*, (Бања Лука – Нови Сад: Академија наука и умјетности Републике Српске – Православна реч, 2018), 386.

налазило укупно 15 пиластара, ширине 20 цм. У овире пода касније су вршени укопи, од којих је једно гробно мјесто имало плочу са натписом која је касније током обнове 1906. уграђена у сјеверни дио олтара. Овај двогодишњи период обнове цркве заправо је представљао и разбијање и рушење остатака овога храма. Ипак, та плоча чији натпис гласи „Полета Друсань, Дражета чини раку надъ матерю у дъни славыѣѣга кнеза Храмѣка“³⁸ сачувана је у олтарском дијелу. Језичком анализом дошло се до закључка да је он настао у посљедњој четвртини XII вијека.³⁹ Управо је и археолог Поповић, који је ископавања вршио 1968. објекат датовао у период до половине XI вијека. Међутим, по аналогјама са другим црквама овог типа, она се датује у IV односно V вијек.⁴⁰

Друга црква, односно триконхоз светог апостола Павла подигнута је у првој половини V вијека. Њене димензије су 14 x 6,30 метара. У питању је једнообразна грађевина, са олтарском апсидом и бочним пјевничким апсидама унутра полукружним и споља у облику трапеза. Зидана је од мањих притесаних камења, који су као и у случају сусједне богомоље били повезани бијелим кречним малтером. Висина зидова варирала је од 3 и по до 5 и по метара.⁴¹ Зидови крстионице били су дебљине око 60 цм. Први истраживачи, Делић и Поповић сматрали су да је црква имала двосливни кров без зиданог свода, док је археолог Јанковић сматрао да је изнад крова била купола. Остаци кровне опеке иду у прилог његовом мишљењу.⁴²

38 Владимир Ђоровић наводи да ову плочу није никада видео, али да је управо Делић нашао исту и са муком прочитао натпис. Он наводи да је име којим се завршава натпис заправо било „Срамѣко“, а не „Храмѣко“. Делић је тада такође скренуо пажњу да је посљедњи ред натписа на плочи тешко оштећен (током обнове цркве 1906 – А.Р.), па је врло компликовано за читање. Због тога се и може сматрати да је прочитао Срамко, а не Храмко, односно Хранко. Ђоровић наводи да је Хранко био један од захумских поглавица, кога су бенедиктински фалсификатори спомињали у једној даровној повељи, која гласи „Sigillum Chrance cum omnibus suis iupanis Cholmie“. Њом је поклоњена црква светог Панкратија локрумском манастиру. (Види: Владимир Ђоровић, *Српски манастири у Херцеговини...*, 140 – 141).

39 Ђуро Тошић, *Требињска област...*, 38.

40 Ивана Грујић, *Пренемањичко црквено наслеђе...*, 84 – 86; Ђорђе Јанковић, „Покретни налази рановизантијског доба из касноантичке крстионице – Црква манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња“, у: *Трибуна* 10 (2003), 56.

41 Љиљана Шево, *Споменичко благајно Републике Српске...*, 387.

42 Ивана Грујић, *Пренемањичко црквено наслеђе...*, 86; Đorđe Janković, „Late Antique Triconchal Church“, *Гласник српској археолошкој друштва* 18, (2002), 115 – 117.

Постојала су два улаза у цркву, и то један на јужном, а други на западном зиду и оба су заздани. Под цркве је рађен од малтера, као и у случају цркве светог Петра, само што је овај имао и дијелове ситне опеке и био је дебљине 5цм. Сама унутрашњост цркве је у већем дијелу прекопана накнадним укупима за гробове. Током првобитних ископавања пронађена су три гроба, да би се 2001. ископало још 16 гробова.⁴³

У оквиру ископавања која је вршио археолог Поповић из 1968, у простору нартекса налазила се надземна гробница приздана уз сјеверни зид. Међутим, прије ових ископавања, а вјероватно у току претходних, гробница је уништена. Њена висина је била 1 метар. Унутрашњи простор, наткривен плочом, био је димензија 0,85 x 2,30 метара, а на себи је имала отвор 40 x 80цм. По Поповићу гробница датира из истог периода када је црква и грађена и он је сматрао да је оштећена за вријеме археолошких истраживања 1908. Поповић такође сматра да је гробница припадала жупану Деси,⁴⁴ јер градњу цркве смјешта у XII вијек, управо у период када је овим просторима управљао жупан Деса.⁴⁵

У унутрашњости триконхоза светог Павла пронађена је и крстионица. Овалоног је облика и грађена је од ломљеног камена, повезаног кречним малтером. Њене димензије су 2,2 x 1,8 метара.⁴⁶ Оно што је битно напоменути, у вези са датовањем објекта, јесте да се триконхоз јављају у касноантичком и рановизантијском периоду, па су обје цркве, с обзиром да су изграђене у (приближно) исто вријеме, сасвим сигурно старије од претпоставки Поповића и могу се датовати у IV или V

43 Ивана Грујић, *Пренемањинко црквено наслеђе...*, 86; Ђорђе Јанковић, *Покрејини налази рановизантијској...*, 58.

44 Marko Popović, *Manastir svetog Petra de Campo...*, 334 – 336.

45 Према Летопису попа Дукљанина, краљ Радослав (?) је био сахрањен у манастиру по имену манастир Светог Петра од Поља у XI вијеку. (*Лѣтописъ ѿпопа Дукљанина*, (Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1988), 139). То име се везује за Петропавлов манастир кроз историју (*Sancti Petri de Campo* – А.Р.) Међутим, Мавро Орбин пише у *Краљевској Словени* да је овдје ипак сахрањен жупан Деса. (Мавро Орбин, *Краљевској Словени*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1968), 15). Из тог разлога манастир је датован у XI или XII вијек. Овдје треба истаћи да ни једно дјело не свједочи да се сасвим сигурно ради управо о овом манастиру, а још непрецизније је и то да се поуздано не зна да ли је Петропавлов манастир уопште тада то и био.

46 Ђорђе Јанковић, *Покрејини налази рановизантијској...*, 57.

вијек.⁴⁷ Треба истаћи да је крстионица свједок континуитета хришћанства на просторима које је насељавао вјерни народ овога краја још од касне антике и раног средњег вијека!

У свом раду о покретним налазима из рановизантијског доба и касне антике, а о манастиру светих апостола Петра и Павла које је објавио у часопису Трибуниа, Ђорђе Јанковић је навео да постоји више фаза градње у објекту. Најприје се ради о првој фази из 4. вијека када је озидаана крстообразна црква и дозидана просторија са базеном, а затим и први слој рушења током друге половине 4. вијека према налазима из триконхоза. Потом фаза која обухвата подизање триконхоза који остаје све до краја средњег вијека. Наредни слој рушења везан је за VII вијек, док је црква доживила рушење и током периода IX и X вијека. Посљедње фазе обухватају обнову цркве светог Павла током IX вијека и фаза почетка укопавања изнад цркава, након 1377.⁴⁸

Како је напоменуто у поглављу о историји, карактеристично је за ове просторе да уколико се двије цркве налазе једна поред друге, мања црква или храм је обично посвећен локалном свецу односно заштитнику становништва. У том случају, као што смо нагласили, у овим подручјима је то био сигурно апостол Павле, као мисионар и проповједник христове вјере од најранијих дана. Међутим, овдје треба истаћи и податак који наводи Јанковић, а тиче се тога коме је већа црква светог апостола Петра била посвећена. Он наводи да је мало вјероватно да је крстообразни храм из IV вијека био посвећен самом апостолу Петру. Тај храм је срушен током VII вијека и он претпоставља да је мало вјероватно да је народ безмало 13 вијекова чувао успомену на име ове богомоље. Јанковић је сматрао да је храм најприје био посвећен Христу, а да је тек у каснијем периоду добио име по светом апостолу Петру.⁴⁹ То и ако је тачно, морало је бити током средњег вијека, јер је овај храм, односно манастир познат по својим средњовјековним именима светог Петра у Пољу, у Чичеву, итд. у многим записима и документима.

Јанковић такође потврђује тезу изнад ове да је предање о светом апостолу Павлу на овим просторима историјски континуитет и да је

47 Ивана Грујић, *Пренемањинко црквено наслеђе...*, 87; Ђорђе Јанковић, *Покрејини налази рановизантијској...*, 56.

48 Ђорђе Јанковић, *Покрејини налази рановизантијској...*, 62 – 63; Ђорђе Јанковић, *Late Antique Triconch...*, 110 – 112.

49 Ђорђе Јанковић, *Покрејини налази рановизантијској...*, 67.

свеприсутно вијековима.⁵⁰ Са те стране, мишљења изнесена у пасусу изнад о посвећивању мањих цркава, изграђених поред већих, локалним заштитницима чије је предање увелико живо, добијају своју потврду.

Оно што је битно напоменути јесте да је манастирски комплекс сигурно из касноантичког, односно рановизантијског периода. Томе у прилог иду управо резултати ископавања и истраживања археолога, нарочито групе са археологом Јанковићем из 2001. Ти налази су потврдили континуитет, јер су истраживачи пронашли обиље остатака из периода цара Константина Великог, укључујући и новчиће и неколико малих бронзи из времена овога цара. Осим тога, пронађене су двије викториоле и биста цара са шљемом и натписом: MPCO STA[NTI]NV[S]P[FA]VG. Уз ове проналаске пронађено је још остатака из наведеног периода, укључујући стакло, керамику и глину.⁵¹

Нова систематска истраживања на овом терену покренута су са прекидима у периоду од 9. септембра 2006. до 15. фебруара 2007. под руководством археолога др Александра Ратковића. Тада је испитана површина од 300м² око цркве светог Павла, како би се након испитивања иста и обновила. Ратковић је тада напоменуо да су прва истраживања са почетка XX вијека, а која су водили Делић и Ђоровић била неадекватна и нестручна, па су заправо и она сама допринијела да се одређена количина историјских и археолошких остатака заувјек уништи и незабиљежи. Захваљујући његовом открићу одвода за оборинске воде на оба храма, он је утврдио да су првобитне цркве лежале на само два метра изнад садашњег плавног подручја, а за вријеме антике и знатно ниже.⁵² То је сасвим сигурно правило проблеме црквама, јер је поље на које се наслањају било подложно плављењима, а сходно првобитно нижим темељима, вода је можда и плавила објекте. Случај поплава читавог простора око самог манастира није риједак ни у наше вријеме.⁵³

Посебну карактеристику овог локалитета чине гробови, њих 64 са очуваном конструкцијом и око 20 са инхумацијом без гробних плоча, које су потенцијално уништене у току ранијих истраживања. Његови налази такође су потврдили односно открили новац цара Константина

⁵⁰ Исто, 67.

⁵¹ Исто, 60 - 63.

⁵² Др Александар Ратковић, *Ранохришћанске и касносредњовјековне цркве у околини Требиња...*, 39 - 40.

⁵³ *Глас Требиња*, бр. 883, 24. фебруар 2001.

у гробници уз западни спољни зид цркве. То цркву датује у IV вијек, с обзиром да гроб није постојао прије изградње храма. Уз то су откривене и укоснице, привјесци са огрицама и наушницама који показују илустрације карактеристичне за период од IV до VI вијека. Такође су пронађени и остаци врхова копаља, стријела, насадника, итд. Керамика која је пронађена везана је за период од II вијека до краја касне антике. Откривени су и различити предмети од стакла, као и звјездица на дискусу из 1444. Ратковић на основу свега сматра да је овај локалитет подигнут током IV вијека и то на простору који је био насељен током II вијека! Такође наводи да је простор Петропавловог манастира до сада највећи и вјероватно најмонументалнији међу црквама ранохришћанског периода на простору Босне и Херцеговине.⁵⁴ Уз све то археолог је ипак навео да су истраживања још увијек незавршена и да би у наредном периоду иста требало наставити, како би се стекла потпунија слика о овом локалитету.

Манастирско гробље

У манастирском комплексу данас се, осим два храма, конака, капеле и помоћних објеката налази и гробље. За гробље је назанимљивији податак управо о већ наведеном жупану Деси.⁵⁵ Међутим, као што је већ речено, ни један податак нам сасвим сигурно не потврђује да се ради управо о овом манастиру. Са друге стране, податак који доноси Орбин у свом дјелу гдје спомиње сахрањивање Десе у манастир св. Петра у Пољу, тиче се поријекла и потомства Десе. За њега наводи да је заправо био отац жупана Стефана Немање, и да су његови потомци владали Рашком наредних осам генерација. Ни један од ових података није научно тачан⁵⁶, с тога се и претходне информације требају узимати са резервом.

Поред наведеног, манастирско гробље данас је познато као савремено гробље гдје се сахрањују мјештани околних села Згоњева, дијела Бихова, Буговине, Лапје и Луке, али и понека породица изван ових мјеста. Ширењем гробља у новије вријеме, пореметило се или

⁵⁴ Исто, 42 - 44.

⁵⁵ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1968), 15.

⁵⁶ Ђорђе Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића. Од сабора у Расу до сабора у Дежеву*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016), 53 - 57. Такође види: Милош Благојевић, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства 1168 - 1371*, (Београд: ТРЗ Вајат - ИРО Београд, 1989).

помјерило неколико старих грађевина и споменика. Само гробље богато је са средњовјековном некрополом са 98 стећака, 77 плоча и 21 сандуком.⁵⁷ Ограда око гробља подигнута је током обнове цркве светог Петра 1908.⁵⁸ Током 2010. године саграђена је и капела у оквиру манастирског гробља.

Манастир данас

Богослужбени живот у манастиру успостављен је обновом цркве светог Петра 1906 – 1908. Крајем августа 1998. успостављено је петропавловско општежиће. Тога мјесеца је постављен дрвени крст поред цркве светог Петра, као симболичан почетак изградње новог манастирског конака. Епископ захумско-херцеговачки Атанасије одржао је молебан уз присуство вјерног народа, за изградњу новог конака.⁵⁹ Изградњом новог конака са манастирским параклисом посвећеним Сабору Пресвете Богородице, обновљен је манастирски живот. Конак је изграђен према нацртима архитекте др Љубише Фолића.⁶⁰ Од успоставе општежића, сестринство манастира брижљиво ради у прилог стварања одрживе манастирске економије. Запуштено земљиште око манастира, необрађивано током прошлих времена, доведено је у стање врло приносних обрадивих површина. Постепено је уређено и оспособљено и данас манастир располаже са засадом од 25.000 чокота винских сорти, воћњаком и маслинаком са 350 садница, као и баштом од пола хектара. Сестринство манастира је на послушању и у оквиру манастирских радионица баве се различитим занимањима. Данас у манастиру раде радионице за шивење и вез, иконопис, производњу тамјана и калиграфију.⁶¹ Вриједно сестринство манастира такође се бави и свим осталим пољопривредним дјелатностима у оквиру манастирских комплекса и имања. Такође, један временски период, сестре су предавале и вјеронауку⁶² у оближњој подручној школи ОШ „Вук Караџић“. Од 2003. манастир је

57 Љиљана Шево, *Споменичко блато Републике Српске...*, 389.

58 Саво Пујић, *Циварска црква...*, 142.

59 *Глас Требиња*, бр. 850, 8. август 1998.

60 *Православни манастири у Босни и Херцеговини*, уредник: монах Игњатије Марковић, (Гачко: Друштво за очување баштине „ДОБ“, 2010), 60.

61 *Шемаизам Епархије захумско-херцеговачке...*, ур. Радивоје Круљ, 87.

62 Сестра Теодосија предавала је вјеронауку и аутору овога рада и прва га је духовно усмјеравала.

уврштен на листу националних споменика Босне и Херцеговине, чија комисија је одлуку објавила у „Службеном гласнику БиХ“, бр. 21/04.⁶³

У близини манастира налази се и Павлова пећина, позната и под именима Петина пећина и Вилина пећина. Пећина се састоји од предворја (10м ширине и 5м дубине), које је повезано узаним улазом у пећину, која се састоји од више дворана. У оквиру дворана, разних димензија, као и ходника чије се дужине крећу и до 100 метара, налазе се и базени са водом.⁶⁴ Како је већ поменуто у дијелу око предања и подизања, односно посвећивања мање цркве светог Павла, апостоли Павле и Тит су мисионарили овим просторима током првог вијека. На том свом мисионарском путу, у овим крајевима, апостол Павле је покрштавао народ у пећини у близини села Доли, на око два километра од манастира.⁶⁵ Пећина је 1996. археолошки истражена. Тада је установљено да у првој дворани није било живота, што није случај и са предворјем, гдје потврђено непрекидно кориштење од XV до XX вијека. У првој дворани су пронађени остаци грнчарије из римског, средњовјековног и новијег периода.⁶⁶ Данас се током године у пећини богослужи на дан светог апостола Петра и на дан светог апостола Павла. Сестринство манастира је обновило и цркву светог апостола Павла у селу Доли, у оквиру које се такође служи током празника светитеља.

Петропавлов манастир има и метох – Мркоњиће. У овом родном селу светог Василија Острошког и Тврдошког, на темељима његове родне куће, а са благословом митрополита дабро-босанског Владислава, почела је изградња храма посвећеног свецу. Градња храма је завршена након Рата у Босни и Херцеговини и храм је освјештан на дан светог Василија 1998.⁶⁷ Благословом епископа захумско-херцеговачког и приморског Григорија Дурића, Мркоњићи су постали метох Петропавлов манастира. Прије три године, тачније 18. јула 2019. дата је сагласност за изградњу духовног цетра у Мркоњићима, чија изградња је у току.⁶⁸

63 http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1819 [приступљено дана: 21. септембар 2022. у 13.12].

64 *Глас Требиња*, бр. 847, 16. мај 1998.

65 *Православни манастири у Босни и Херцеговини*, ур. монах Игњатије Марковић..., 60; *Шемаизам Епархије захумско-херцеговачке...*, ур. Радивоје Круљ, 86.

66 *Глас Требиња*, бр. 845, 21. март 1998.

67 *Глас Требиња*, бр. 847, 16. мај 1998.

68 Исто, 90 – 91.

Закључак

Уопште гледано, Петропавлов манастир код Требиња представља један од најзначајнијих вјерских објеката Епархије захумско-херцеговачке и приморске и Српске православне цркве. Осим тога што је један од седам активних манастира (са својим метосима) Епархије, историјско предање наводи да је током средњег вијека био и сједиште епископа. Уз своје богато археолошко налазиште, са доста материјала из касноантичког и рановизантијског периода, он према ријечима археолога Ратковића један од најзначајнијих и најбогатијих налазишта на простору Босне и Херцеговине. Сами помени, иако непотврђени, да су два владара (Радослав и Деса) сахрањени на манастирском гробљу, свједоче да је ова светиња током средњег вијека била изузетно важна.

Манастир представља специфичан примјер изградње двије цркве, једне од друге. Како је већ у раду сугерисано, то је карактеристично за подручја гдје је мањи објект посвећен локалном свецу, док је у случају овог манастира то ипак свети апостол Павле. То је врло значајно јер нам говори да је традиција и историјско предање свеприсутно на овим просторима, којима је апостол Павле мисионарио, а у народном предању и вјеровању остао сачуван његов рад и дјело. На тај начин, вјерни народ овога краја свог заштитника управо је гледао у овом светитељу.

Са богатим археолошким материјалом и вијековном духовно-историјском традицијом, манастир у различитим облицима и обимима постоји безмало седамнаест вијекова. Овако дуг континуитет само је потврда свједочења Христове вјере на осим просторима од најранијих времена. У складу са тим, културно историјско наслеђе овога манастира, као и само његово уврштавање 2003. на листу националних културно-историјских споменика Босне и Херцеговине, представља једно од најзначајнијих обиљежја ове светиње. Сам локалитет, сходно свом богатству налазишта, требало би детаљније истражити. У том правцу, *неоходно* је археолошко истраживање цркве светог Петра, јер с обзиром на њену неистраженост, а велико богатство остатка комплекса, питање је шта би се тек пронашло и колико би се помјериле границе уколико би дошло до овог подухвата. У складу са тим, од оснивања и изградње, Петропавлов манастир свједочи и представља континуитет сабрања и окупљања вјерног народа ових крајева, опстајући све до данашњег дана.

Литература:

Објављени извори:

- Грађа за шемајизам епархија Српске православне цркве у Босни и Херцеговини 1958. године, приредио др Драган Шућур, (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске, 2020).
- Извори за историју Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, приредили: Бојан Стојнић и Радован М. Пилиповић, (Бања Лука – Београд: Удружење архивских радника Републике Српске – Архив Републике Српске и Архив СПЦ, 2020).
- *Летопис поја Дукљанина*, (Београд: Просвета – Српска књижевна задруга, 1988).
- Орбин, Мавро, *Краљевство Словена*, (Београд: Српска књижевна задруга, 1968).
- *Шемајизам српско-православне митрополије и архидијецезе Херцеговачко-захумске за годину 1890*, уредио: Патрикије Ј. Поповић, (Сарајево: Штампарија Спиндлера и Лешнера, 1890).
- *Шемајизам Српске православне епархије захумско-херцеговачке за годину 1912*, у: *Шемајизам Епархије Захумско-херцеговачке и приморске*, ур. Радивоје Круљ, (Мостар – Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021).
- *Шемајизам Захумско-херцеговачке епархије 2006. године*, у: *Епископија Захумско-херцеговачка*, приредио: Стево Босовић, (Београд: Свет књиге, 2006).
- *Шемајизам Епархије Захумско-херцеговачке и приморске*, ур. Радивоје Круљ, (Мостар – Требиње: Епархија ЗХиП – Видослов, 2021).

Периодика

- *Глас Требиња*, Требиње 1998.
- *Глас Требиња*, Требиње 2001.

Монографије

- Благојевић, Милош, *Србија у доба Немањина. Од кнежевине до царства 1168 – 1371*, (Београд: ТРЗ Вајат – ИРО Београд, 1989).
- Бубало, Ђорђе, *Српска земља и приморска у доба владавине Немањина. Од сабора у Расу до сабора у Дежеву*, књига 1, (Београд: Филип Вишњић, 2016).
- Вуковић, Сава, *Српски јерарси од деветио до двадесетог века*, (Београд-Подгорица-Крагујевац: Евро-Унирекс-Каленић, 1996).
- Гојачић, Јереј Марко, *Сјарање Срба чаплинског краја у Првом свјетском рату по документима пројекта Васе Медана*, (Чаплина: Видослов, 2021).

- Давидовић, Светислав, *Српска православна црква у Босни и Херцеговини (од 960 до 1930)*, (Сарајево: СПЦО Сарајевска – „Дабар“, 1991).
- Дучић, Нићифор, *Историја Српске Православне Цркве*, (Гацко: 2005).
- Памучина, Јоаникије, *Сабрана дјела*, (Билећа: СПКД „Просвјета“, 2005).
- Поповић, Владимир Ј, *Пашће и жртве Срба Среза требњинског 1914 – 1918*, (Београд – Требње: Удружење ратних добровољаца 1912 – 1918. њихових потомака и поштовалаца, 1929). (репринт издања: Требње: Штампарија Требње, 1996).
- *Православни манастири у Босни и Херцеговини*, уредник: монах Игњатије Марковић, (Гацко: Друштво за очување баштине „ДОБ“, 2010).
- Пујић, Саво, *Циварска црквена оштина*, (Београд: Свет књиге, 2010).
- Радић, Радмила, Исић, Момчило, *Српска православна црква у Великом рају 1914 – 1918*, (Гацко – Београд: СПКД „Просвјета“ – Филип Вишњић, 2014).
- Ратковић, Др Александар, *Ранохришћанске и касносредњовековне цркве у околини Требње, Билеће и у долини Неретве*, (Требње: Књижевна заједница „Јован Дучић“ Требње, 2017).
- Тошић, Ђуро, *Требњинска област у средњем вијеку*, (Београд: Историјски институт САНУ, 1998).
- Ђоровић, Владимир, *Српски манастири у Херцеговини*, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999).
- Шево, Љиљана, *Сјоменичко блато Републике Српске*, (Бања Лука – Нови Сад: Академија наука и умјетности Републике Српске – Православна реч, 2018).

Научни радови и чланци:

- Грујић, Ивана, „Пренемањинско црквено наслеђе Херцеговине – археолошка истраживања“, у: *Зборник радова са научног скупа на тему: Осам вијекова свјетосавља у Херцеговини*, ур. Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2020), 73 – 104.
- Делић, Стеван, „Петров манастир код Требње“, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву*, књига XXIV, (Сарајево: Земаљски музеј, 1913), 275 – 282.
- Јанковић, Ђорђе, „Late Antique Triconchal Church“, *Гласник српског археолошког друштва* 18, (2002), 99 – 124.
- Јанковић, Ђорђе, „Покретни налази рановизантијског доба из касноантичке крстионице – Црква манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требње“, у: *Трибуна* 10 (2003), 55 – 75.
- Поповић, Марко, „Manastir sv. Petra de Campo kod Trebinja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Nova serija - Arheologija, sveska XXVII/XXVIII*, (Sarajevo: Zemaljski muzej, 1973), 313 – 346.

- Ђоровић, Владимир, „Ископавање у Петрову манастиру код Требње“, у: *Југословенски историјски часопис*, 1 – 4, (1912), 750 – 751.

Интернет сајтови:

- https://eparhija-zahumskohercegovaacka.com/?page_id=2099 [приступљено дана: 20. септембар 2022. у 22.49].
- http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1819 [приступљено дана: 21. септембар 2022. у 13.12].

Мср Лазар Радан

Museum of Herzegovina in Trebinje

PETER AND PAUL'S MONASTERY NEAR TREBINJE - A HISTORICAL WITNESS OF EXISTENCE AND CONTINUITY

Summary: Peter and Paul's Monastery near Trebinje - a historical witness of existence and continuity is a scientific text dedicated to one of the oldest sanctuaries of the Eparchy of Zahumlje, Herzegovina and Littoral. The work was written with the aim of collecting all important data in one place, based on relevant historical sources, literature and scientific articles/texts. The work has a comparative aspect with geography, dealing with the position of the monastery today and throughout history, as well as the historical and archaeological data available so far. The work pays attention to the complete monastery complex and daily life up to the present day. Based on its rich archaeological site, the monastery is today considered one of the most significant and largest sites in Bosnia and Herzegovina. The work was written on the basis of all the methodological principles of historiographical writing, in such a way as to present the most important information about the monastery to all readers. The thematic approach to information processing was used in order to make it better and clearer.

Key words: Peter and Paul monastery, church, apostle Peter, apostle Paul, history, archeology, Trebinje, Eparchy.